

СИСТЕМОЛОГІЯ ТА ПЕРІОДИЗАЦІЯ ІСТОРІЇ: СПАДЩИНА ІСТОРИЧНОГО МАРКСИЗМУ І НОВІТНІ МАТЕРІАЛИ З ІСТОРІЇ ПЕРВІСНОГО СУСПІЛЬСТВА

SYSTEMOLOGY AND PERIODIZATION OF HISTORY: THE LEGACY OF HISTORICAL MARXISM AND THE LATEST MATERIALS ON THE HISTORY OF PRIMITIVE SOCIETY

Читачу пропонується перша з двох статей-досліджень про потребу врахування новітніх матеріалів із періодизації та системології історії. Автор досліджує марксистську концепцію періодизації історії як одну з найбільш уживаних та системних. Показує необхідність її розгляду не апологетично й не нищівно критично, а в рамках пошуку можливих концептів для її удосконалення. Серед головних посилів статті – тези, що поняття суспільно-економічної формації можна розглядати як дотичне до теорії класів, що сучасні новітні дані про хід історії дають змогу виробити інші моделі періодизації історії на основі діалектики більш загальних перемін, ніж врахованих марксизмом.

Ключові слова: *формаційна періодизація, історична періодизація, класи.*

Читателю пропонується первая из двух статей-исследований о потребности учета новых материалов по периодизации и системологии истории. Автор исследует марксистскую концепцию периодизации истории как одну из наиболее используемых и системных. Показывает потребность её рассмотрения не апологетически и не сокрушительно критически, а в рамках поиска возможных концептов для её усовершенствования. Среди главных направляю-

щих статьи – тезисы о том, что понятие общественно-экономической формации можно рассматривать как косвенное по отношению к теории классов и что современные новейшие данные о ходе истории позволяют выработать другие модели периодизации истории на основе диалектики более общих перемен, чем те, которые учитывают марксизм.

Ключевые слова: *формационная периодизация, историческая периодизация, классы.*

The reader is offered the first of two research articles on the need to take into account new materials on periodization and the systemology of history. The author examines the marxist concept of periodization of history as one of the most common and systematic. Shows the need to considerate this concept not apologetically or devastatingly critically, but to research in the search of possible concepts for its improvement. Among the main conclusions of the article – the thesis that the concept of social and economic structures (orders) can be considered indirectly to the theory of classes, and the latest data on the course of history allow to develop other models of historical periodization based on dialectics broader changes than those who considers marxism.

Key words: *formational periodization, historical periodization, classes.*

УДК 316.4.902.930.1

Кислий О.Є.

д.і.н., професор
Національний педагогічний університет
імені М.П. Драгоманова

Марксистська концепція періодизації історії залишається однією з найбільш уживаних. Головне, вона відображає авторську системологію історії, має внутрішню струнку діалектику, пов'язану з кращими досягненнями ряду суспільних наук. Саме тому є потреба її розглянути не апологетично й не критично, а в рамках пошуку можливих концептів для її удосконалення. При тому будемо зважати на відомий методологічний посил, що не може бути вірною та теорія, яку не можна спростувати. Широка дискусія щодо Марксового розуміння історії другої половини минулого століття, а також недавня відома робота П.П. Толочко [19] на захист марксизму показують актуальність предметного обговорення проблеми періодизації історії загалом та марксистської формаційної концепції.

Протистяг останніх приблизно півстоліття вченими-археологами, антропологами, спеціалістами з історичної демографії та з історії первісного суспільства здобуті дані, важливі для їхнього врахування в соціологічній теорії історичних змін (історичного «розвитку») та теорії періодизації історії. Постає питан-

ня, що саме з Марксової системи історичних трансформацій має бути використане, а що потребує поясненого перегляду. З фундаментальних розробок щодо історії первісного суспільства та теоретичної демографії маємо назвати нижченаведене.

1. На сьогодні зрозуміло, що антропогенеза не була однолінійним процесом появи людини сучасного вигляду як «вінця природи», в її процесі була знищена можливість розширеного біогенерування, знищена природна різноманітність роду Homo та родів-попередників. Необхідне для природи продукування різноманіття було замінено поступово ускладнюваним виробництвом знарядь праці.

2. Докласова експлуатація (класова ставовікова) була історично системним явищем, що знаходить продовження в майновій класовій експлуатації.

3. У принципі, у традиційному суспільстві присвійного господарювання була можливість отримувати прибавочний продукт, а отже, перехід до відтворюючого господарювання не створив можливість отримання прибавочного продукту та можливість створення класів тощо.

4. Розширене відтворення народонаселення як історичний (економічний) прояв або відгомін минулої природної, біологічної потреби високої народжуваності, доходить у наш час до свого історичного завершення. Залишитись в соціології на позиціях гуманістичного прогресизму було б помилкою.

Пропонована робота поділяється на дві частини. I. Пояснення історіографічних «сми́слів» Марксової теорії з урахуванням сучасних знань. II. Дослідження можливостей спеціалізованого вузько-наукового, соціологічного (можливо, навіть не для широкого ужитку) розуміння системології історичних трансформацій. Варто підкреслити, що є велика різниця між побутовим розумінням смислу історії (для багатьох він проектується на визначення цінності життя) та науковим. У другій частині роботи розкриваються чотири поси́ли до завершення дослідження, названі вище.

Отже, порівняно з іншими схемами періодизації формаційну періодизацію відрізняє її системність (теорія поєднує економічну, соціальну і політичну сторони суспільного життя), діалектична внутрішня логіка, матеріалістичне розуміння історії, що дало б змогу розглядати суспільство не з ідеалістичних, а з наукових позицій і мусить бути зміцнене. Відоме означення марксистської філософії історії (історичного марксизму) як «марксистського еволюціонізму» [19, с. 15]. На рівні історії з цим можна погодитись, але, розглядаючи історію інших періодизацій, філософію історії, підкреслюємо матеріалістичну діалектику марксизму (у нашому випадку – класично, із прийняттям законів стрибкоподібного переходу кількісних змін у якісні та заперечування заперечення). Найперша наша мета – показати ті засади, історичні, соціально психологічні та особистісно-мотиваційні, що поряд з уже відомими в науці тезами про витоки марксизму, призвели до його створення, а значить, показати й історичні межі одного з найбільш уживаного концепту марксизму – формаційного розуміння історії.

Найбільші проблеми з точки зору схематичності «розвитку» суспільства у Марксовій періодизації викликають два періоди – створення класового суспільства і цивілізацій та розпаду класового суспільства. Матеріалістичній діалектиці за марксистською схемою більшою мірою підвладне середнє (а не початкове, і не завершальне) наповнення такої періодизації. По-перше, класові протиріччя не можуть бути головними протиріччями на етапах становлення та прикінцевих трансформацій (розвитку) суспільства. Сутність більш загальних і фундаментальних протиріч та діалектика їхньої дії з урахуванням новітніх даних потребує окремого огляду, що також буде зроблено у другій частині дослідження. Далі врахуємо, що від самого початку період рабовласницько-

го суспільства ніби розпадався на два порівняно самостійних етапи – період давньосхідних цивілізацій і античність. К. Маркс та Ф. Енгельс вважали, що можна говорити про рабовласницьку стадію, що передує феодальній; без особливих пояснень К. Маркс вводить також поняття «азіатський спосіб виробництва», що панував у рамках давньосхідних деспотій і був, на його думку, першим способом експлуаторського державного ведення господарства. Відповідно, для тих відносин, що склалися в Стародавній Греції та Римі, він використовує термін не «рабовласницький», а «античний» спосіб виробництва.

У результаті дискусій, що відбувалися головним чином в 60-х та 80-х роках минулого століття, деякі вчені відмовились взагалі від сприймання рабовласництва як окремої формації (Е.О. Берзін, Л.В. Васильєв, Г.О. Мелікішвілі, Л.О. Сєдов, Й.О. Стучевський тощо). Група вчених, переважно відомих сходознавців (І.М. Дьяконов, М.О. Дандамаєв, В.М. Массон, В.О. Якобсон), які продовжували відстоювати традиційні погляди на рабовласництво як закономірний етап розвитку, все ж визнала, що принаймні в рамках давньосхідних цивілізацій рабська праця не набула значного поширення. На Сході, в Єгипті, Ассирії, Вавилоні «раби» (або ж державно-храмові працівники) використовувалися у разі потреб виконання значних громадських робіт, головним чином, зі зрошення земель, «носії влади експлуатували працю своїх співвітчизників державно-бюрократичними методами», а загалом азіатський спосіб виробництва був дуже близький до феодального [16, с. 70–76].

П.П. Толочко виступив на захист основних положень формаційної теорії, підкресливши, що «про жодну жорсткість марксистської періодизації історії говорити не доводиться <...> К. Маркс та Ф. Енгельс ніде не стверджували універсальність виокремлених ними формацій або стадій для всіх народів світу». Він виступив із різкою критикою так званої цивілізаційної схеми періодизації як «новомодного захоплення», що у кращому разі лише допоміжна до формаційної [19, с. 16–29]. Отже, по-перше, з точки зору системології очевидно, що окремі елементи системи мають емерджентні властивості. По-друге, усяка теорія потребує подальшого удосконалення, навіть центральна чи допоміжна до центральної.

Відомо також, що у процесі розробки своєї теорії суспільно-історичного процесу Маркс використовував різні критерії членування історії людства на етапи залежно від потреб дослідження. Отже, можливо, якби перед ним не стояла потреба розробки теорії класової боротьби, себто вже в наш час він розробив би й іншу періодизацію. Так, у роботі «До критики гегелівської філософії права» як наявні критерії

висувається співвідношення громадянського суспільства і держави. Ці ідеї широко були використані в соціології наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. Під цим кутом зору Маркс розрізняв древність, середні віки, новий час та демократію майбутнього. В «Економічно-філософських рукописах 1844 року» історія йому ввижається у вигляді процесу зародження, руху і відмирання історичних форм відчуження праці. Отже, з цього критерію він бачить найбільш логічний поділ історії – докласове, класове і безкласове (комуністичне) суспільства.

У «Німецькій ідеології», де продовжено дослідження економіки історичних змін, К. Маркс та Ф. Енгельс за основу членування історичного процесу беруть форми власності, які виражають різні степені суспільного розподілу праці: племінна, антична (общинна та державна), феодална та буржуазна. У результаті цього дослідження показана невідворотність, як здавалося автору, комуністичної форми власності.

Сам К. Маркс вважав своєю головною метою дослідження економіки. У першій власне економічній своїй праці «До критики політичної економії» він формулює (у передмові книги) ще один критерій членування історичного процесу – спосіб виробництва матеріального життя. Прогресивно змінюваними етапами суспільного розвитку він називає азійський, античний, феодальний та буржуазний способи виробництва. Вперше азійський спосіб виробництва згадується в листуванні Маркса та Енгельса 1853 р. [14, с. 174–267], далі – у статті «Британське володарювання в Індії» [10, с. 130–136]. Але сутність азійського способу виробництва він намагається розкрити саме в економічних рукописах, формуючи положення, що «азійський, античний, феодальний і сучасний, буржуазний способи виробництва можна відмітити, як прогресивні епохи економічної суспільної формації» [11, с. 7]. Зведені економічні рукописи Маркса були опубліковані лише посмертно, а економічні його дослідження загалом знайшли результативний вираз у «Капіталі». Те, що Маркс звертався до азійського способу саме в основі-основ своєї праці – економічних дослідженнях, показує, що це було не випадково. Просто у дискурсі інших тем, зокрема, головної лінії класової боротьби пролетаріату, азійський спосіб виробництва залишився не розкритим, а ленінська традиція його ігнорування і спрощення теорії задля імплементації її в російську дійсність, як і всяке спрощення, стала вигідною для наслідування, хоча зважимо також на відомі в СРСР дискусії 20–30-х та 60-х рр. За нашою думкою, нерозвиненість початкових етапів історичної періодизації у Маркса трапилася тому, що його роботи були власне не теоретико-історичними, він не мав на меті суворо слідувати завданню історичного дослідження, його

метою була апологетика робітничого класу, політика та політична боротьба робітничого класу, звідси декларування умовної щодо історії людського суспільства тези, що «історії усіх суспільств, що існували до сих пір» – це класова боротьба, а головними протиріччями були класові (1848 рік, «Маніфест Комуністичної партії»). Тільки після смерті Маркса у 1888 р. Ф. Енгельс пояснить та подасть ці позаісторичні (або такі, що не враховують концепт історизму), повторювані неодноразово твердження як розуміння тільки періоду історії з часу розкладу первісного суспільства [1, с. 351], точніше, розуміння класового суспільства. Отже, маємо визнати, що праці Маркса не могли не бути тенденційними у допустимому розумінні історіографічної тенденційності, зважаючи на час їх написання.

Історіографічний ракурс дає змогу також щодо Марксових праць поставити питання, що спонукало автора до наукової творчості характерного, яскравого напрямку, аналогічно до того, як досліджуючи, наприклад, «Історію» Фукідіда, його політичні уподобання та незалежність у прагненні до «точного знання», враховуємо, що той походив зі знатної, заможної родини, як стратег брав участь у Пелопоннеській війні, творив у період т. зв. давньогрецького «відродження» тощо.

Відомо, що в історіографії науки стосовно джерел марксизму загалом, посилаючись на В.І. Ульянова [7, с. 40–48], називають три складових частини марксизму – німецьку класичну філософію, англійську (буржуазну) політичну економію і французький утопічний соціалізм. Проте щодо марксистської філософії, суть якої «матеріалізм», В.І. Ульянов називає, по-перше, французький матеріалізм ХVІІІ ст., на якому «Маркс не зупинився», а «збагатив <...> надбанням німецької класичної філософії, особливо системи Гегеля, яка свого часу привела до матеріалізму Фейєрбаха. Головне з цих надбань – діалектика». Маркс певним чином використав вчення Гегеля, але викинув суть його ідеалістичної діалектики, прив'язаної до розвитку духу, втілюваного в конкретний, свій народ. Маркс, з одного боку, критикував гегельянство, а з іншого – виступає проти поширеного в Германії того часу зневажання філософії Гегеля, оголошує пізніше (в передмові до другого видання «Капіталу») себе його учнем [12, с. 12–22]. Сам термін «діалектичний матеріалізм» Маркс не використовує, але розуміння розвитку, єдності та протилежних видозмін у розвитку не міг не взяти (всупереч думці традиційних історіографів, починаючи з Ульянова) у подвижників матеріалістичного розуміння природи, яке хоч і не достатньо розроблено у філософії, давало чіткі орієнтири: матерія – це вічна, не зникаюча у часі та просторі сутність, яка змінює свої форми.

Не можна допустити, що Маркс не уважно читав роботи Гегеля, особливо відомий уривок про єдність бруньки та квітки і заперечення квіткою бруньки. З огляду на досягнення природознавства XVIII ст., образ не випадковий, навіть якщо наші подальші приклади систематизації та діалектики природи будуть вибіркові. Ще дід Ч. Дарвіна – Е. Дарвін написав книгу, в якій висловив здогадку, що життя виникло з первісних морів, а все живе походить від однієї білкової структури. Ч. Лайель стверджував, що гірські породи є результатом не потопних відкладень, а природних змін. Паризький природознавець Ж.-Б. Ламарк багато років вивчав безхребетних і дійшов висновку, що вони розвинулись одні від інших: за Ламарком, один вид еволюціонує в інший через розвиток ознак, вигідніших для пристосування в природному середовищі. Використані Марксом назви «класи» та «формації» щодо суспільства також озвучують внутрішню, глибинну тяглість теорії до кращих розробок систематизації та розвитку живої і неживої природи. Ним наукова, матеріалістична діалектика природи була перенесена на діалектику суспільства. Значно пізніше (1888 р.) Енгельс скаже, що думка про визволення пролетаріату «від усякої експлуатації, гноблення, класового поділу і класової боротьби» «має для історії мати таке ж саме значення, як для біології мала теорія Дарвіна» [1, с. 351]. Саме так висловився Енгельс, а переінакшення його думки щодо порівняння марксистської та дарвінівської теорій, до якого завжди вдаються, є поправкою марксизму з бажанням подальшої його систематизації, в якій класова боротьба займе історично належне місце¹. Як зазначено, у класиків марксизму багато є висловлювань, в яких вони як історію загалом, так і власну теорію редукують до історії класової боротьби і світового значення класової боротьби. Отже, якимсь дивним чином саме класова боротьба, а точніше, боротьба пролетаріату, асоціюються з діалектикою розвитку загалом. Підтвердження тому знаходимо у відомому листі Маркса до близького товариша і члена Союзу комуністів Й. Вейдемеєра від 5 березня 1852 р., де принципово підкреслюється: «Стосовно мене, то мені не належить ні та заслуга, що я відкрив існування класів у сучасному суспільстві, ні та, що я відкрив їхню боротьбу між собою. Буржуазні історики задоволю до мене виклали історичний розвиток цієї боротьби класів, а буржуазні економісти – економічну анатомію класів. Те, що я зробив нового, полягало в доведенні такого: 1) що існування класів пов'язане лише

з певними історичними фазами розвитку виробництва; 2) що класова боротьба необхідно веде до диктатури пролетаріату; 3) що ця диктатура сама складає лише перехід до знищення усяких класів і до суспільства без класів» [14, с. 424–427].

Як бачимо, тут прямо йдеться про ту Марксову періодизацію історії, яка подана ще в 1844 р. в «Економічно-філософських рукописах»: 1) докласове суспільство; 2) класове суспільство, яке завершується диктатурою пролетаріату; 3) безкласове суспільство. Причому, оскільки формаційна періодизація, за висновками більшості сучасних вчених – і прихильників, і критиків Маркса, – так і залишилась Марксом та марксистами не уповні допрацьованою (П.П. Толочко, Ю.В. Павленко та ін.), у будь-якому разі дещо проблемною (точніше, вона була тільки «підсобною» у Марксовому вченні, бо саме значення класової боротьби для марксистів було системним у розумінні історичного розвитку), то варто уважніше придивитись до цієї тричленної марксистської періодизації. В.І. Ульянов писав в 1913 г.: «Головне в ученні Маркса – це вияснення всесвітньої-історичної ролі пролетаріату як творця соціалістичного суспільства» [6, с. 1].

Тепер значно легше шукати витоки Марксового розуміння періодизації історії і його ж розуміння закономірностей історичного розвитку. Історик професор Р. Шпорлюк із посиланням на різних відомих дослідників творчості Маркса пише, що вперше той згадує пролетарський клас у роботі «До критики гегелівської філософії права. Вступ» (1844 р.), вважаючи, що цей клас має діяти як визвольна суспільна сила [21, с. 49–68].

Ще на початковому етапі формування своїх філософських і політичних поглядів Маркс у приватному листуванні твердив, що його критика сучасного суспільства була не результатом філософських узагальнень та міркувань, а навпаки – продуктом безпосередніх спостережень реального життя. Ця критика не потребувала відповідної філософської чи будь-якої іншої надбудови, вона була логічним результатом його власних спостережень повсякденного життя, мала суто емпіричний характер [9, с. 350].

Такі спостереження Маркса, безумовно, винесені з дитинства. Ще тоді, без сумнівів, Маркс звертає увагу на гноблених, вважає можливими такі зміни, що призведуть до світлого майбутнього, до ліквідації гноблення та несправедливості. Безумовно, усвідомлюючи себе у навколишньому світі, Маркс, ще будучи дитиною, вперше відчув несправедливе ставлення до євреїв, суспільне відчуження до них. Ставлення Маркса до пролетаріату як до месіанського суспільного класу повністю збігається з тим, як розумілося європейськими

¹ «Протягом майже 40 років ми висували на перший план класову боротьбу як безпосередню рушійну силу історії, зокрема класову боротьбу між буржуазією та пролетаріатом як могутній важіль сучасного соціального перевороту; тому ми ніяк не можемо йти разом із людьми, котрі цю класову боротьбу намагаються викреслити із руху» [13, с. 175].

евреями єврейство в історії: 1) це пригноблений прошарок суспільства, що має надзвичайну значиму попередню історію, його вибраність історична (божественна); 2) у цій передній історії криється велика сила поступу та невідворотність майбутнього: гнобителі надають гнобленим історичні козири та безумовні преференції до визволення, бо така доля – заповіт із Богом, або закономірність розвитку; 3) цей прошарок суспільства має право під час визвольних змагань на насилля, зайняття чужого, бо так звершиться істинне, невідворотне велике майбутнє.

Відомо, що батько К. Маркса – Гиршель (Генріх) Леві Маркс, нащадок трірських родовитих рабинів, коли хлопчику було 6 років, прийняв разом із сім'єю протестантизм, аби не позбутися звання судового радника. Це насилля над особистістю в дорослому віці Карл не захоче заперечити протестом повернення до віри предків, бо знайде сублімації єврейства численні виправдання, що відомо і зрозуміло, у своїй теорії. Але сублімація єврейства ніколи не буває в євреїв-особистостей повною, бо єврейство не може бути особистісним явищем, зрештою, маємо продуценти космополітизму, месіанства перенесеного на інші суспільні якості, приклади щирої допомоги з боку євреїв гнобленим тощо. У сучасному «Коментарі до єврейського Нового Заповіту» читаємо: «Єврей-християнин може сказати: «Я називаю себе християнином, так як я увірував в Ісуса Христа, мого Спасителя і мого Господа, і я маю бути вірним, по-перше, йому та його Церкві <...>, тим не менше я народився євреєм, і помру євреєм» [18, с. 364].

Було б неправильним щодо наукового дослідження не назвати тут ім'я одного з перших німецьких соціалістів – М. Гесса (1812–1875), засновника вульгарного комунізму та соціалізму, критикованого Марксом, власного та Енгельсового вчителя. Маркс мав із Гессом спільні проекти під час праці у кельнській «Рейнській газеті», називав його другом і «багатолітнім союзником» (із листа Маркса вдові Гесса, квітень 1875 р.). Про Енгельса після зустрічі з ним Гесс пише Ауербаху: «<...> залишив мене надревним комуністом». Гесс був лідером руху «істинний соціалізм», що являв собою синтез ідей німецького ідеалізму, французького утопічного соціалізму і етики Л. Феєрбаха. У своїй першій книжці «Священна історія людства, написана юним послідовником Спінози» (1837 р.) він вже намагався поєднати гегелівську тріаду розвитку суспільства з пантеїстичними уявленнями про Бога, запозиченими у Баруха Спінози. Але ж що означає Бог саме для Гесса? Звернемося до необхідних нам аналогій із Марксом, що дають змогу висвітлити тему: «Наша релігія (юдаїзм), – пише Гесс у виданій у 1862 р. книжці, – має своєю висхід-

ною точкою ентузіазм раси, яка з моменту своєї появи на авансцені історії передбачала кінцеву мету людства і якій було дане передчуття месіанського часу <...> Наш Бог – не що інше, як людська раса, об'єднана любов'ю. Шлях до досягнення такої єдності – соціалістична революція, в якій десятки мільйонів будуть замучені та знищені». «Перш за все, расова боротьба. Боротьба класів другорозрядна» (Гесс М. Рим и Иерусалим, Тель-Авив, 1979). «Коли марксист, – писав відомий російський філософ О.С. Панарін (1940–2003), – протиставляли буржуазну формальну логіку великій пролетарській діалектиці, можливо, тільки батьки-засновники вчення усвідомлювали, що джерела такого протиставлення висхідні до драми стародавнього Ізраїлю» [20, с. 81].

Історія показала, що претензії на особливу місію пролетарів з обов'язковою їх диктатурою не виправдались у тих країнах світу, які розвивались системно, без знищення попередніх матеріальних та духовних досягнень. У світовій історії робітничий клас відігравав не меншу, і не більшу, роль у зміні типів експлуатації, ніж інші гноблені класи. Якщо ж вважати за потрібне все-таки говорити про системну роль якогось суспільного класу у зміні типу самовідтворення життя протягом історичного розвитку загалом чи просто зміни типу експлуатації, а також про роль у виникненні іншого, ніж у минулі тисячоліття способу експлуатації ресурсів загалом, то таким класом треба нині назвати вчених. Хоча вони і не ходять натовпом на роботу, не читають колективно заданих текстів, отже, їх важко організувати на революцію, проте створюють у посталому суспільстві валову частку прибутку, часто залишаючись найменш захищеними у соціальному вимірі, за Марксом, навіть експлуатованими з відчуженням необхідного продукту². Але з вказаної причини їхнє становище марксистів та вчених-марксистів, що мусили б розвивати вчення, менш за все цікавить. Дивно, що вчені – історики, соціологи тощо – наполегливо не бачать своєї ролі в історії, щоразу повертаючись до теорії про роль колишнього гегемона-пролетаря. Доповнимо, що відомий російський вчений С.П. Капіца в останніх своїх працях поділяв історію на дві частини – до демографічної революції, основа якої – інтелектуально-індустріальна складова частина відтворення соціального життя, та після [4, с. 11].

Тепер у нашому дослідженні включимо зворотний відлік та перевірку доведення. Якщо якась нація чи клас є вибраними, то мусять бути народи та класи, «недостойні» історії. Згідно з прямими (такі народи названі, проте для нас це несуттєво) спостереженнями фундаторів марксизму, так воно і є. Енгельс

² «користування неоплаченою працею інших людей», – просто й зрозуміло писав В. Ульянов [7, с. 41–42].

розвинув гегелівський висновок про неісторичні народи в дусі революційного радикалізму, диференціюючи нації на «революційні» та «контрреволюційні». Нині про такі дослідження сказали б, що вони методологічно недосконалі, бо не враховано історизм як концепт. Енгельс прямо порівнює у такій дилемі народи та класи: «В найближчій світовій війні з лица землі щезнуть не тільки реакційні класи та династії, але й цілі реакційні народи. І це також буде прогресом» [22, с. 175–186]. Російський соціолог та політолог С.Г. Кара-Мурза пише: «За такої перспективи ці народи, природно, стають не просто пасивними у відношенні історії, вони, відповідно до концепції Енгельса, просто *змушені* бути контрреволюційними. І хоча таке ставлення до революції, яка загрожує народам загибеллю, варто було б вважати зовсім виправданим і воно має визвати у *гуманістів* співчуття, Енгельс такий сентименталізм відкидає» [2]. Якщо в російських марксистів після жовтня 1917 р. усталеними «ворогами революції» були експлуаторські класи, то в Енгельса (стаття «Демократичний панславізм») «ворогами революції» виступають народи, до яких треба ставитись як до ворогів, незалежно від їхнього «невизначеного демократичного майбутнього» [2].

Далі Кара-Мурза зауважує, що не свобода чи справедливість займає головну позицію у марксизмі, а прогрес – як приріст добробуту Заходу. І, зрештою, правильним є висновок вченого, що Енгельс за потреби відкидає класову риторику і представляє історію як «боротьбу народів», ввівши натуралістичне поняття «життєздатності» на рівні соціал-дарвінізму. Дивно, що Заходу така доктрина виявилася необхідною як застереження народам, що мусять бути знищені без застережень.

У підсвідомості Маркса, з огляду на його природні задатки, розуміє він це сам чи ні, проста людина, робітничий клас стає лише маніпулятивною технологією. Відкинемо етнічні пристрасті і зробимо висновок із наведених порівнянь щодо періодизації історії. Правий П.П. Толочко, що не може йтися про універсальність формаційної періодизації у зв'язку з реаліями історичних трансформацій. Крім того, універсалізм у марксизмі зліквідований світоглядними установками класиків цього вчення.

Марксизм та марксистська періодизація як футурологія найбільше цікавлять сучасних політиків та управлінців у періоди економічних криз. Так 20 лютого 2009 р. у Колумбійському університеті (Центр «Капіталізм та суспільство», США) відбулася конференція «Emerging from the Financial Crisis» за участю провідних аналітиків, економістів та фінансистів із проблемних питань розвитку в умовах економічної кризи. Там розгорілася дискусія про можливість «полівінь» за Марксом, особливо коли

за прогнозами збанкрутують світові банки і відбудеться їх націоналізація, а потім – перехід до комунізму. Така дискусія свідчить про відсутність солідних розробок із соціології щодо системності суспільних трансформацій. Закордонні вчені забули, що неодмінним елементом розвитку, за Марксом, є «звільнення праці» і знищення приватної власності, конкуренції. Історичне «звільнення праці» суперечить реаліям необхідності збільшення продуктивності праці для перемоги нового суспільного ладу за вченням тих самих марксистів, тому без насилля самочинний та поступовий перехід до комунізму навіть в умовах кризи в розвинених країнах ринкової економіки неможливий. Сам Маркс, характеризуючи свою концепцію як «матеріалістичне розуміння історії», акцентував на тому, що ключем до розуміння ходу історії є виробнича діяльність, її історична розвиненість. Отже, він очікував, що пролетарська революція, яка буде знаменувати настання третього етапу всесвітнього історичного розвитку, пройде, насамперед, у розвинених країнах Західної Європи. Лише деякі країни (Великобританія, США) змогли б таку революцію провести не насильницьким шляхом. Хоча «пізній» Маркс і допускав, що в Росії, як виняток, каталізатором перемін може бути традиційна селянська община, проте суть незмінна – саме індустріальні країни найбільш готові у сенсі історико-матеріалістичного розвитку до революції. Але так не трапилось. Одна з версій – капіталісти врахували досвід Росії. Але тоді зникає системність та достовірність істмату як науки. Так воно і є, бо причина того в іншому. Справа в тому, що у розвинених країнах, що пройшли певну стадію демографічного переходу, пов'язаного з промисловою революцією чи/та індустріалізацією, зникає демоекономічний (демографо-економічний) потенціал пролетарських революцій. Недолік Маркса не у тому, що він занадто матеріалістично-економічний, а в тому, що він не міг бути таким достатньою мірою, себто цілком економічно детермінованим. Він не міг знати більш загальні закони, ніж ті, що слідували зі знань про ідеалізований прогресивний розвиток суспільства, а саме ті, що виявляються у результаті нових досягнень технологій та матеріального виробництва, вивчення демоекономічних трансформацій із найдавніших часів (О.Є. Кислий, С.П. Капіца). Для нього пролетарі залишились зромантизованими борцями за майбутнє усього людства (читай: *майбутнє лише західноєвропейських країн*), а не реальним демоекономічним, плінним в історичній своїй значимості прошарком, котрий буде змінено іншим, таким, що відіграє ще більш значну роль у *суспільному виробництві разом із принципово новим ставленням до ресурсів* та їх експлуатації. Розуміючи

експлуатацію найбільш широко, ми мусимо погодитись з її історичністю доти, доки існує суспільство [4, с. 55]. Суспільство виникло разом із необхідністю змагання у формі соціальної експлуатації, а її зникнення буде означати зникнення суспільства. Перша логічна помилка марксово-енгельсової системи історичної періодизації була в тому, що вони умовно та гіпотетично виокремили етап первісного комунізму, безкласового суспільства, начебто без експлуатації. Проте, узявши до уваги тільки класи, породжені майновою нерівністю, що стала до потреби під час зародження державного управління суспільством, вони з логіки необхідного дослідження усякої експлуатації виключили найбільшу частину людської історії. Якщо то «клас» у визначенні системному, то чому у систематизації і періодизації історії він не об'єднує тотожні сутності від начала історії? Якщо то випадкова назва, то тоді мусили б знайти іншу логіку і термін. На нашу думку, назву «клас» маємо залишити для дослідження періодизації усього людського суспільства [3, с. 261–271]. Так, у Маркса трапилось тому, що його періодизація історії ідеологічно спрямована, вона прив'язана до ідеї «визволення праці» місіонерським «класом» пролетарів. Формативна марксистська періодизація така стала заручником ідеї поділу суспільства на класи, довелось під цю ідею вводити вузьку діалектику зміни класів, що не є таксономічним рядом у розвитку усього суспільства. Як же бути з експлуатацією, що начебто заважає продуктивній праці безпосереднього виробника матеріальних благ? Адже саме так у матеріалістів-системників мусить стояти питання з позицій марксистської політекономії – замість прокламації революційного «визволення праці» пролетарів без наукових розробок конкретних чинників, що будуть знаменувати шлях до більш високої продуктивності праці за нового суспільного ладу. Проблема, звісно, не в експлуатації самій по собі у вигляді відчуження додаткового продукту. Експлуатація має історичні не класово значимі форми, а демоекономічно значимі форми. Тільки історично сучасні, виправдані та адекватні цьому етапу розвитку виробничих сил форми експлуатації під час організації суспільного виробництва можуть бути виправдані та дати стабільний результат, дійсно вищу продуктивність праці, а не вищий рівень потогону, чи «більшу кількість» (sic! – ось як легко було одним терміном погодити марксизм і рабовласницьку експлуатацію в СРСР) «продукції за одиницю виробничого часу». Усі інші, «минулі» форми експлуатації, до яких би високих технічних результатів, індустріалізації тощо вони не привели, дадуть врешті-решт від'ємний результат.

Маркс неодноразово підкреслював, що не має намірів писати «рецепти для кухні май-

бутнього», проте прогнози довелось робити, бо без них зникала цінність вчення. Зважаючи на ті модельні допуски, які Марксом були закладені в його періодизацію історії, розуміння її ходи, ним були спродуковані помилки розуміння майбутнього, а тим більше помилки були зроблені його наступниками спочатку у революційному запалі, а потім – в умовах захисту завойованого. «Між капіталістичним суспільством та комуністичним, – прогнозував Маркс, – лежить період революційного перетворення першого на друге. Цьому періоду відповідний і політичний перехідний період, і держава цього періоду не може бути нічим іншим, крім як революційною диктатурою пролетаріату» [11, с. 9–32]. Ми вже знаємо, що ніякої диктатури пролетаріату саме в тих країнах, де вона мусила очікувано бути згідно із вченням, не було. Була жорстока диктатура в СРСР, спрямована найбільшою мірою проти самих же трударів та експлуатованих, бо Маркс, всупереч своєму вченню, все ж зауважив, що на основі російської селянської общини можна буде побудувати соціалізм. І якщо в країнах розвиненої ринкової економіки вдалося побудувати соціалізм із «людським обличчям», то пролетарська диктатура в СРСР стала умовою повернення до експлуатації минулого – однозначно рабського та феодального типу (у роботі «Про державу» В. Ульянов написав, що феодалізм у Росії нічим не відрізнявся від рабовласництва; див. про це з демоекономічної точки зору [3, с. 173–174, 257]). Прикриттям цієї експлуатації стало вчення про «класове» суспільство, яке допускало історичний етап побудови «безкласового» суспільства. Демоекономічні здобутки мільйонів людей, услід за хибною логікою філософів, соціологів майбутнього, періодизаторів історії, були викреслені з потенціалу націй – росіян, українців, євреїв, німців тощо. Ми показуємо тут уважному читачу, що не говоримо про мільйонні людські жертви «кухні» знавців рецептів майбутнього. Ми говоримо тільки про той демоекономічний потенціал, що витрачається в таких масштабах лише в умовах дикої природи (але тоді це не демоекономічний потенціал), або в умовах світової війни епохи самовідтворення народонаселення з розширеним кількісним приростом населення. Відмова від капіталістичного напряму розвитку, від конкуренції з кращими зразками світового виробництва в СРСР фактично підтвердила висновок Маркса про неісторичність східних слов'ян.

У Росії не тільки з виникненням ринкових відносин та зачатків капіталізму, але й раніше йшла гостра боротьба старого типу відтворення життя та нового. Кращими людьми країни після ряду європейських буржуазних революцій вона сприймалася

як боротьба передових сил за свободу, рівність, подолання пережитків кріпосництва, причому було зрозуміло, що нові тенденції, закономірно виникаючи не на пустому місці, щоразу надовго були переможені реакцією. Боротьба загострилася наприкінці XIX – на початку XX ст., коли виріс додатково рівень капіталістичної експлуатації загалом. Тепер ідеї марксизму для багатьох виглядали не просто як передові, а такі, що несуть потенційну свободу подібно до минулих революцій у Західній Європі, і навіть більше – знищення усякої неправди, настання ери комунізму, подібно до первісного комунізму, коли не буде експлуатації і відчуження експлуататорами чи експлуаторською державою додаткового продукту. Перша світова війна до межі загострила протиріччя, країна могла припинити існувати і значна її частина могла піти західним шляхом. Проте можливості екстенсивного розвитку на теренах Росії ще не було вичерпано. Тому найбільш передові, найбільш демократичні ідеї стають підпорядковані рівню розвитку базису загалом, стану ресурсів та економіки. У цій ситуації Ульянов та керувані ним «пролетарська» РСДРП під гаслами марксизму спасає від остаточного краху і продовжує в іншому «класовому»³ оформленні стару систему експлуатації, що базувалася на рабсько-феодальних відносинах. Західні та релігійні російські філософи потім скажуть, що було порушено духовні засади розвитку, бо перемиг матеріалізм, індустріалізація, колективізація як приклади бездуховності. Для нас є безумовним, що розвиток будь-яких найновіших технологій, отриманий завдяки старому, минулому для передових країн-сусідів рівню експлуатації ресурсів не є визначальним для майбутніх трансформацій, як правило, з приходом потенційної можливості нового рівня експлуатації він не буде використаний, і набуті продуктивні сили зникають марно.

Системну, успішно використовувану (хоча, з іншого боку, й нищівно критиковану різними дослідниками) модель суспільно-економічної формації класичного марксизму можна розглядати як дотичну до теорії класів. Така ситуація, загалом, не дивна. У науці найкращі досягнення зроблені не як спеціальні розробки, а як дотичні, такі, що слідували за іншими, що здавались спочатку більш вагомими. Загалом формаційна теорія з точки зору системності історії з моменту становлення людського суспільства до його завершальних трансформацій не допрацьована. Як критикам Марксової періодизації, так майбутнім її розробникам треба пам'ятати, що будь-яка періодизація історії є лише моделлю, схемою, що можуть

використовуватись фахівцями-істориками, а не самою історією. Тому, якщо тільки немає мети знищити політичного противника, немає й сенсу історикам-науковцям «критикувати» опонентів до повного знищення їхньої думки. Сучасні новітні дані про хід історії дають змогу виробити інші моделі періодизації історії на основі діалектики більш загальних перемін, ніж врахованих марксизмом.

Отже, марксизмом запропонована найкраща з відомих наукових моделей системології історії або філософії історії, визначною частиною якої є періодизація історичних змін. Із неї маємо взяти: системність як методологію, діалектику та розуміння матеріалістичної ходи історії з її можливими зникненнями цілих народів (у принципі, як методу), а далі маємо поглибити економічний аналіз, допрацювати принцип зникнення суспільств як необхідність перемін та трансформацій, відкинути марний гуманізм та очікування справедливого суспільства, звужену теорію класів. У побудові діалектичної ходи перебігу протиріч маємо знайти такі таксономічні одиниці, що не від початку «класового» суспільства (у марксистському його розумінні), і не від початку існування Homo sapiens, а від початку антропогенезу були історично рівнозначні. Себто поняття класів або мусить бути розширене, або знайдено мусить бути інше поняття, історичне та демографо-економічне уповні, а не частково.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Енгельс Ф. Передмова до англійського видання «Маніфесту Комуністичної партії» 1888 року / Маркс К., Енгельс Ф. Твори. Київ: Вид-во політичної літератури України, 1964. С. 351.
2. Кара-Мурза С.Г. Маркс против русской революции. URL: <http://www.e-reading-lib.org/book.php?book=145404>.
3. Кислий О. Демографічний вимір історії. К.: Арістей, 2005. 238 с.
4. Кислый А. Система начал, трансформаций и завершения истории. Аннигиляция человека, истории, культуры. К.: Скиф, 2013. 370 с.
5. Ленин В.И. Вульгарный социализм и народничество, воскрешаемые социалистами-революционерами / Полное собрание сочинений. Т. 7. С. 41–42.
6. Ленин В.И. Исторические судьбы учения Карла Маркса / Полное собрание сочинений. Т. 23. С. 1–4.
7. Ленин В.И. Три источника и три составных части марксизма / Полное собрание сочинений. Т. 23. С. 40–48.
8. Ленин В.И. Задачи союзов молодежи (Речь на III Всерос. съезде Рос. Ком. Союза Молодежи 2 окт. 1920 г.) / Полное собрание сочинений. Т. 41. С. 298–318.
9. Маркс К. Письма из «Deutsch – Französische Jahrbücher». Маркс Куге / Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. 2-е изд. Т. 1. С. 350.

³ «А що є класи взагалі? Це те, що дає одній частині суспільства змогу привласнювати собі працю іншої» [8, с. 310].

10. Маркс К. Британское владычество в Индии / Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. Т. 9. С. 130–136.
11. Маркс К. Критика Готской программы / Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. 2-е изд. Т. 19. С. 9–32.
12. Маркс К. Капитал. Т. 1. М.: Политиздат, 1960. 907 с.
13. Маркс К., Энгельс Ф. Циркулярное письмо Л. Бебелю, В. Либкнехту и др. / Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. 2-е изд. Т. 19. С. 161–175.
14. Маркс К., Энгельс Ф. Письма / Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. 2-е изд. Т. 28. 796 с.
15. Маркс К., Энгельс Ф. Манифест Коммунистической партии. М.: Политиздат, 1977. 63 с.
16. Павленко Ю. Історія світової цивілізації. К.: Либідь, 1996. 360 с.
17. Павленко Ю.В. Концепція рабовласницької формації: виникнення, криза та сучасний стан. Археологія. 1990. № 4. С. 125–137.
18. Стерн Д. Комментарий к еврейскому Новому Завету. М.: Силоам, 2004. 1158 с.
19. Толочко П.П. Археология и древняя история (В защиту исторического марксизма). К.: Академперіодика, 2007. 104 с.
20. Философия истории: Учебное пособие / Под ред. проф. А.С. Панарина. М.: Гардарики, 1999. 432 с.
21. Шпорлюк Р. Комунізм і націоналізм: Карл Маркс проти Фрідріха Ліста. К., 1998. 480 с.
22. Энгельс Ф. Борьба в Венгрии / Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. 2-е изд. Т. 6. С. 175–186.